अथवा उपासना करते हैं।

अच्छावदेतिदशर्चमेकादशंसूक्तं भौमस्यात्रेरार्षं अत्रेयमनुक्रमणिका—अच्छदशाद्यिः पार्जन्यमुपाद्यास्तिस्रोजगत्यः उपान्त्यानुष्टुबिति यत्पर्जन्येत्येषानवम्यनुष्टुप् विवृक्षानित्याद्यास्तिस्रोजगत्यः शिष्टाःषट्त्रिष्टुभः पर्जन्योदेवता बृहद्दग्विधानेशौनकः अच्छावदेतिसूक्तंतुवृष्टिकामःप्रयोजयेत् ॥ निराहारःक्लिन्नवासाअचिरेणप्रवर्षति ॥ १ ॥ हुत्वायुतंवैतसीनांक्षीराक्तानां हुताशने ॥ महद्वर्षमवाप्नोतिसूक्तेनाच्छावदेनहि ॥ २ ॥ अनेनसूक्तेनप्रत्यृचंवादिशउपस्थेयाः सूत्रितंच—संस्थितायांसर्वादिशउपतिष्ठेत अच्छावदतवसंगीर्भिराभिरितिचतसृभिः प्रत्यृचं सूक्तेनवेति।

तत्रप्रथमा—

अच्छावदतवसंगीर्भिराभिःस्तुहिपर्जन्यंनमसाविवास।
कनिक्रदद्वृषभोजीरदानूरेतोदधात्योषधीषुगर्भम् ॥ १ ॥

अच्छ। वद। तवसम्। गीःऽभिः। आभिः। स्तुहि। पर्जन्यम्। नमसा। आ। विवास। कनिक्रदत्। वृषभः। जीरऽदानुः। रेतः। दधाति। ओषधीषु। गर्भम् ॥ १ ॥

हेस्तोतस्तवसं बलवन्तं पर्जन्यं अच्छाभिप्राप्य वद प्रार्थय पर्जन्यशब्दोयास्केनबहुधानिरुक्तः पर्जन्यस्तृपेराद्यन्तविपरीतस्यतर्पयिताजन्यःपरोजेतावाजरयितावाप्रार्जयितावारसानामिति आभिर्गीर्भिःस्तुतिवाग्भिः स्तुहि नमसान्नेन हविर्लक्षणेनाविवास सर्वतःपरिचर यः पर्जन्योवृषभोपांवर्षिता जीरदानुः क्षिप्रदानः कनिक्रदत् गर्जनशब्दंकुर्वन्नोषधीषुगर्भं गर्भस्थानीयंरेतउदकं दधाति स्थापयति तंस्तुहि ॥ १ ॥

१. हे स्तोता, तुम बलवान् पर्जन्य देव के अभिमुखवर्ती होकर उनकी प्रार्थना करो। स्तुतिवचनों से उनका स्तवन करो। हविर्लक्षण अन्न से उनकी परिचर्या करो। जलवर्षक, दानशील, गर्जनकारी पर्जन्य वृष्टिपात-द्वारा ओषधियों को गर्भयुक्त करते हैं।

Scanned by CamScanner

विवृक्षान्हन्त्युतहन्तिरक्षसोविश्वंबिभायभुवनंमहावधात्।
उतानागाईषतेवृष्ण्यावतोयत्पर्जन्यःस्तनयन्हन्तिदुष्कृतः ॥ २ ॥

वि । वृक्षान् । हन्ति । उत । हन्ति । रक्षसः । विश्वम् । बिभाय ।
भुवनम् । महाऽवधात् । उत । अनागाः । ईषते । वृष्ण्यऽवतः ।
यत् । पर्जन्यः । स्तनयन् । हन्ति । दुःऽकृतः ॥ २ ॥

अयंमंत्रोनिरुक्तेस्पष्टव्याख्यातत्वात्तदेवात्रलिख्यते पर्जन्यःविहन्ति वृक्षान्विहन्तिच रक्षांसि सर्वाणिचास्माद्भूतानिबिभ्यति महावधान्महान्ह्यस्यवधोप्यनपराधोभीतः पलायते वर्षकर्मवतोयत्पर्जन्यस्तनयन्हन्ति दुष्कृतः पापकृतइति ॥ २ ॥

२. पर्जन्य वृक्षों को नष्ट करते हैं, राक्षसों का वध करते हैं और महान् वध-द्वारा समग्र भुवन को भय प्रदर्शित करते हैं। गरजनेवाले पर्जन्य पापियों का संहार करते हैं; अतएव निरपराधी भी वर्षण करनेवाले पर्जन्य के निकट से भीत होकर पलायमान हो जाते हैं।

रथीवकशयाश्वाँअभिक्षिपन्नाविर्दूतान्कृणुतेवर्ष्याँ३अह।
दूरात्सिंहस्यस्तनथाउदीरतेयत्पर्जन्यःकृणुतेवर्ष्यं१नभः ॥ ३ ॥

रथीऽइव । कशया । अश्वान् । अभिऽक्षिपन् । आविः । दूतान् ।
कृणुते । वर्ष्यान् । अह । दूरात् । सिंहस्य । स्तनथाः । उत् ।
ईरते । यत् । पर्जन्यः । कृणुते । वर्ष्यम् । नभः ॥ ३ ॥

रथीव रथस्वामीव सयथा कशयाश्वानभिक्षिपन् दूतान्भटानाविष्करोतितद्वदसौपर्जन्योपि कशयाश्वान्मेघान् अभिक्षिपन् अभिप्रेरयन् वर्ष्यान् वर्षकान्दूतान् दूतवद्वृष्टिप्रेरकान् मेघान् मरुतोवा आविष्कृणुते प्रकटयति अहइतिपूरणः एवंसति सिंहस्य सहतेर्हिंसतेर्वाशब्दकर्मणःसिंहशब्दः अवर्षणेनाभिभवितुः शब्दयितुर्वामेघस्य स्तनथाः गर्जनशब्दाः दूरादुदीरते उद्गच्छन्ति कदा यद्यदापर्जन्योनभोन्तरिक्षं वर्ष्यं वर्षोपेतं कृणुते करोति तदा ॥ ३ ॥

३. रथी जिस प्रकार से कशाघात-द्वारा अश्वों को उत्तेजित करके योद्धाओं को आविष्कृत करते हैं, उसी प्रकार पर्जन्य भी मेघों को प्रेरित करके वारिवर्षक मेघों को प्रकटित करते हैं। जब तक पर्जन्य जलद-समूह को अन्तरिक्ष में व्याप्त करते हैं, तब तक सिंह की तरह गरजनेवाले मेघ का शब्द दूर में ही उत्पन्न होता है।

प्रवातावान्तीतिचतुर्थीपर्जन्यस्यचरोर्याज्या सूत्रितंच—प्रवातावान्तिपतयन्तिविद्युतइत्यभ्याधेयप्रभृतीनितितत्पाठस्तु ।

Scanned by CamScanner

अथचतुर्थी—

प्रवातावान्तिपतयन्तिविद्युतउदोषधीर्जिहतेपिन्वतेस्वः ।
इराविश्वस्मैभुवनायजायतेयत्पर्जन्यःपृथिवींरेतसावति ॥ ४ ॥

प्र । वाताः । वान्ति । पतयन्ति । विऽद्युतः । उत् । ओषधीः ।
जिहते । पिन्वते । स्व१रितिस्वः । इरा । विश्वस्मै । भुवनाय ।
जायते । यत् । पर्जन्यः । पृथिवीम् । रेतसा । अवति ॥ ४ ॥

वाताःप्रवान्ति वातावृष्टयर्थंपतयन्ति गच्छन्ति समन्तात्संचरन्ति विद्युतओषधीरोषधय-उज्जिहते उद्गच्छन्ति प्रवर्धन्ते स्वरन्तरिक्षंपिन्वते क्षरति इराभूमिर्विश्वस्मैसर्वस्मै भुवनाय सर्व-जगद्धिताय जायते समर्थाभवति कदैवमिति यद्यदापर्जन्योदेवः पृथिवीं रेतसोदकेनावतिरक्षति अभिगच्छतिवा तदैवंभवति ॥ ४ ॥

४. जब तक पर्जन्य वृष्टि-द्वारा पृथिवी की रक्षा करते हैं, तब तक वृष्टि के लिए हवा बहती रहती है, चारों तरफ़ बिजलियाँ चमकती रहती हैं, ओषधियाँ बढ़ती रहती हैं, अन्तरिक्ष स्रवित होता रहता है और सम्पूर्ण भुवन की हितसाधना में पृथिवी समर्थ होती रहती है।

यस्यव्रतेपृथिवीनन्नमीतियस्यव्रतेशफवज्जर्भुरीति ।
यस्यव्रतओषधीर्विश्वरूपाःसनःपर्जन्यमहिशर्मयच्छ ॥ ५ ॥

यस्य । व्रते । पृथिवी । नन्नमीति । यस्य । व्रते । शफऽवत् ।
जर्भुरीति । यस्य । व्रते । ओषधीः । विश्वऽरूपाः । सः । नः ।
पर्जन्य । महि । शर्म । यच्छ ॥ ५ ॥ २७ ॥

यस्यपर्जन्यस्य व्रते कर्मणि पृथिवीनन्नमीति अत्यर्थंनमति सर्वेषामधोभवति यस्यव्रते शफवत् पादोपेतंगवादिकं जर्भुरीति भ्रियते पूर्यते गच्छतीतिवा यस्यव्रते कर्मण्योषधीरोष-ध्योविश्वरूपानानारूपाभवन्ति हेपर्जन्य समहांस्त्वं नोस्मभ्यं महिशर्म महत्सुखं यच्छ प्रयच्छ ॥ ५ ॥

५. हे पर्जन्य, तुम्हारे ही कर्म से पृथिवी अवनत होती हैं, तुम्हारे ही कर्म से पाद-युक्त या खुरविशिष्ट पशुसमूह पुष्ट होते हैं या गमन करते हैं। तुम्हारे ही कर्म से ओषधियाँ विविध वर्ण धारण करती हैं। तुम हम लोगों को महान् सुख प्रदान करो।

दिवोनोवृष्टिंमरुतोररीध्वंप्रपिन्वतवृष्णोअश्वस्यधाराः ।
अर्वाङेतेनस्तनयित्नुनेह्यपोनिषिञ्चन्नसुरःपितानः ॥ ६ ॥

Scanned by CamScanner

दिवः । नः । वृष्टिम् । मरुतः । ररीध्वम् । प्र । पिन्वत । वृष्णः । अश्वस्य । धाराः । अर्वाङ् । एतेन । स्तनयित्नुना । आ । इहि । अपः । निऽसिञ्चन् । असुरः । पिता । नः ॥ ६ ॥

हेमरुतोयूयं दिवोन्तरिक्षसकाशात् नोस्मदर्थं वृष्टिं ररीध्वं दत्त वृष्णोवर्षकस्याश्वस्य व्यापकस्यमेघस्य संबन्धिन्योधाराउदकधाराः प्रपिन्वत प्रक्षरत हेपर्जन्य त्वमेतेन स्तनयित्नु-ना गर्जतामेघेन सहावांगस्मदभिमुखमेहि आगच्छ किंकुर्वन् अपोंभांसिनिषिंचन् सदेवोसुरः उदकानांनिरसितापिसन् नोस्माकं पितापालकश्च ॥ ६ ॥

६. हे मरुतो, तुम लोग अन्तरिक्ष से हम लोगों के लिए वृष्टि प्रदान करो। वर्षणकारी और सर्वव्यापी मेघ की उदक धारा को क्षरित करो (वर्साओ)। हे पर्जन्य, तुम जलसेचन करके गर्जनशील मेघ के साथ हम लोगों के अभिमुख आगमन करो। तुम वारिवर्षक और हम लोगों के पालक हो।

अभिक्रन्दस्तनयगर्भमाधाउदन्वतापरिदीयारथेन ।
दृतिंसुकर्षविषितंन्यञ्चंसमाभवन्तूद्वतोनिपादाः ॥ ७ ॥

अभि । क्रन्द । स्तनय । गर्भम् । आ । धाः । उदन्ऽवता । परिं । दीय । रथेन । दृतिम् । सु । कर्ष । विऽसितम् । न्यञ्चम् । समाः । भवन्तु । उत्ऽवतः । निऽपादाः ॥ ७ ॥

अभिभूम्यभिमुखं क्रन्द शब्दय तदेवपुनरुच्यतेदार्ढ्याय स्तनय गर्ज गर्भं गर्भस्थानीय-मुदकमोषधीष्वाधाः आधेहि तदर्थमुदन्वता उदकवतारथेन परिदीय परितोगच्छ दृतिं दृतिव-दुदकधारकं मेघं विषितं सु सुष्ठु कर्ष आकर्षवृष्ट्यर्थं यद्वा विषितं विमुक्तबंधनं एवंकर्षएवं शेषेण संबद्धं न्यंचं न्यक्अधोमुखं विकृत उद्वतः ऊर्ध्ववन्तः उन्नतप्रदेशाः निपादाः न्यग्भूत-पादाः निकृष्टपादावा निम्नोन्नतप्रदेशाः समाएकस्थाभवन्तु उदकपूर्णाभवंत्वित्यर्थः ॥ ७ ॥

७. पृथिवी के ऊपर तुम शब्द करो—गर्जन करो, उदक द्वारा ओषधियों को गर्भ-धारण कराओ, वारिपूर्ण रथ-द्वारा अन्तरिक्ष में परिभ्रमण करो, उदकधारक मेघ को वृष्टि के लिए आकृष्ट करो या विमुक्तबन्धन करो, उस बन्धन को अधोमुख करो, उन्नत और निम्नतम प्रदेश को समतल करो। अर्थात् सब उदकपूर्ण हो।

महान्तंकोशमुदचानिषिञ्चस्यन्दन्तांकुल्याविषिताःपुरस्तात् ।
घृतेनद्यावापृथिवीव्युन्धिसुप्रपाणंभवत्वघ्न्याभ्यः ॥ ८ ॥

महान्तम् । कोशम् । उत् । अच । नि । सिञ्च । स्यन्दन्ताम् ।

कुल्याः । विऽसिताः । पुरस्तात् । घृतेन । द्यावापृथिवी इति । वि । उन्धि । सुऽप्रपानम् । भवतु । अघ्न्याभ्यः ॥ ८ ॥

हेपर्जन्य त्वं महान्तं मवृद्धं कोशं कोशस्थानीयंमेघं उत्कृष्टमुदच उद्गच्छ उद्गमयवा तथाकृत्वा निषिंच नीचैःक्षारय कुल्यानद्योविषिताविष्यूताःसत्यः स्यन्दन्तां मवहन्तु पुरस्तात्पूर्वाभिमुखं प्रायेण नद्यः प्राच्यः स्यन्दन्ते घृतेनोदकेन द्यावापृथिवी दिवंचपृथिवींच व्युन्धि क्लेदयात्यधिकं अघ्न्याभ्योगोभ्यः सुप्रपानं सुष्ठु प्रकर्षेण पातव्यमुदकं भवतु ॥ ८ ॥

८. हे पर्जन्य, तुम कोशस्थानीय (जल-भाण्डार) महान् मेघ को ऊर्द्ध्व भाग में उत्तोलित करो एवम् वहाँ से उसे नीचे की ओर क्षारित करो अर्थात् वारिवर्षण कराओ। अप्रतिहत वेगशालिनी नदियाँ पूर्वाभिमुख या पुरोभाग में प्रवाहित हों। जल-द्वारा द्यावा-पृथिवी को क्लिन्न (आर्द्र) करो। गौओं के लिए पानयोग्य सुन्दर जल प्रचुर मात्रा में हो।

यत्पर्जन्यकनिक्रदत्स्तनयन्हंसिदुष्कृतः ।
प्रतीदंविश्वंमोदतेयत्किंचपृथिव्यामधि ॥ ९ ॥

यत् । पर्जन्य । कनिक्रदत् । स्तनयन् । हंसि । दुःऽकृतः । प्रति । इदम् । विश्वम् । मोदते । यत् । किम् । च । पृथिव्याम् । अधि ॥ ९ ॥

हेपर्जन्य यद्यदा त्वं कनिक्रददत्यर्थंशब्दयन् स्तनयन् दुष्कृतः पापकृतोमेघान्हंसि विदारयसि तदानीमिदं विश्वं जगत्प्रतिमोदते विश्वंविशेष्यते यत्किंच पृथिव्यामधिभूम्यामधिष्ठितं यच्चराचरात्मकं तदिदंविश्वं मोदते हृष्यति वृष्टेःसर्वजगत्प्रीतिकारणत्वंप्रसिद्धम् ॥ ९ ॥

९. हे पर्जन्य, जब तुम गम्भीर गर्जन करके पापिष्ठ मेघों को विदीर्ण करते हो, तब यह सम्पूर्ण विश्व और भूमि में अधिष्ठित चराचरात्मक पदार्थ हृष्ट होते हैं अर्थात् वृष्टि होने से सम्पूर्ण जगत् प्रसन्न होता है।

अवर्षीर्वर्षमुदुषूगृभायाकर्धन्वान्यत्येतवाउ ।
अजीजनओषधीर्भोजनायकमुतप्रजाभ्योविदोमनीषाम् ॥ १० ॥ २८ ॥

अवर्षीः । वर्षम् । उत् । ऊँ इति । सु । गृभाय । अकः । धन्वानि । अतिऽएतवै । ऊँ इति । अजीजनः । ओषधीः । भोजनाय । कम् । उत । प्रऽजाभ्यः । अविदः । मनीषाम् ॥ १० ॥ २८ ॥

इयमतिवृष्टिविमोचनी हेपर्जन्यत्वमवर्षीर्वृष्टवानसि वर्षमुदुषूगृभाय उदुत्कृष्टं सु सुष्ठुगृभाय गृहाण परिहरेत्यर्थः धन्वानि निरुदकप्रदेशानकःजलवतःकृतवानसि किमर्थं अत्येतवाउ अतिक्रम्यगन्तुं ओषधीरजीजनः उदपादयः किमर्थं भोजनाय धनाय भोगायवा कमित्ययंशिशिरंजीवनायकंमितिवत्पादपूरणः उतापिच प्रजाभ्यःसकाशात् मनीषां स्तुतिमविदः प्राप्तवानसि ॥ १० ॥

॥ इतिचतुर्थस्यचतुर्थेष्टाविंशोवर्गः ॥ २८ ॥

१ नि० १. १०.।

१०. हे पर्जन्य, तुमने वृष्टि की है। अभी वृष्टि संहारण करो। तुमने मरुभूमियों को सुगम्य बनाने के लिए जलयुक्त किया है। मनुष्यों के भोग के लिए ओषधियों को उत्पन्न किया है। प्रजाओं के समीप से तुमने स्तुतियाँ प्राप्त की हैं।

Scanned by CamScanner